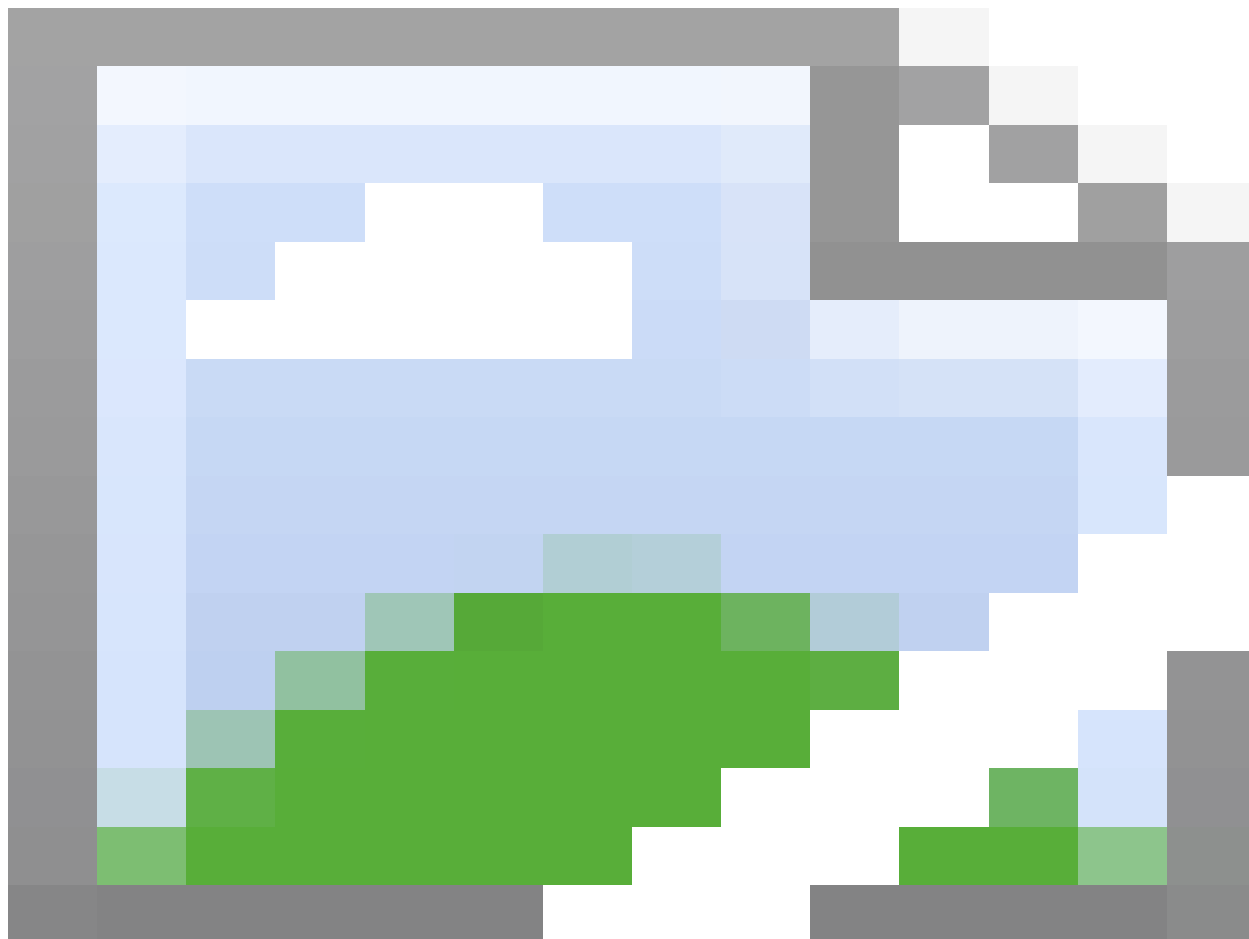

"דרושה הרבה השקעה"

ריאיון עם הרב אהרן ליכטנשטיין

התפרסם בעלון "עולם קטן", תשס"ח

האצבע היססה מעט לפני שהקיסה על דלת לשכתו של הרב ליכטנשטיין. כתלמיד בישיבת הר עציון, הייתי חושב שבע פעמים לפני שהייתי מקיש על הדלת הזו. האם השאלה שבפי חשובה דיה כדי להפריע ללימודו של ראש הישיבה? גם כמראיין לעת מצוא, התחושה הזו עדיין מציקה.

הרב מקבל אותנו בחיוכו הסבלני. מאיפה אפשר להתחיל ריאיון עם מורי ורבי, גאון מופלג, הבקיא בכל חדרי עולם התורה, ומורה דרכם של אלפים? אולי עדיף פשוט להיצמד ללוח השנה.

מה דעתו של הרב על התנהלות הציבור הדתי לאומי בשנת השמיטה הזו, בהשוואה לשנות השמיטה הקודמות?

"שנת השמיטה הראשונה שבה הייתי בארץ הייתה בתשל"ג. גרנו אז בקטמון שבירושלים. פירות שמיטה למהדרין היה אפשר לקנות אז רק במרתף אחד, שבו מכרו ירקות יבשים, בקושי ראויים לאכילה. כעבור שמיטה או שתיים, מכרו פירות כאלו בחצר של השטיבלך בקטמון, פעם בשבוע, למי שהודיע מראש שהוא רוצה לקנות שם. מאז המצב השתנה. אין ספק שהמודעות לשמיטה עלתה בצורה משמעותית, אצל החקלאים ובמיוחד אצל הצרכנים. את זה יש לציין לשבח. אני רואה את זה כשיפור מסוים ביחס למצוות ולהלכה בכלל.

"פחות מרנין - בהחלט לא מרנין - כאשר ההקפדה מובילה להתנשאות. זה יכול להביא לחיכוכים בציבור. לא צריך להגיע למצב שכל יראת השמיים נמדדת בשאלה מי סומך על היתר מסוים ומי לא סומך עליו. הרי גדולי עולם סמכו על היתר המכירה; הרב קוק עצמו ואחרים".

הרב מדבר על תהליך של שינוי שהתחולל בגישת הציבור לנושא השמיטה. אילו תהליכי שינוי כלליים

הרב מזהה בשנים הללו בעולם הדתי לאומי, ובפרט בעולם התורה שלנו?

"בעולם התורה הדתי לאומי יש הרבה שיפור. אי אפשר להשוות בכלל. היום יש אנשים שמבכים את ירידת לימודי הגמרא, ורואים הכל שחור משחור. אכן, יש כיום דברים שמצערם אותי. אבל בגדול – צריכים לראות דברים בפרספקטיבה היסטורית. לא עליתי לארץ לפני שישים שנה אלא לפני שלושים ושבע שנים. כמה ישיבות הסדר היו אז? לאיזה חלק מהציבור הן הגיעו?

"הבחור הראשון מהקיבוץ הדתי שרצה להגיע לישיבת הסדר - במקרה זה לישיבת הר עציון - עבר לשם כך דרך חתחתים. הנושא הזה עלה בפורום מצומצם של הקיבוץ שלו, אחר כך בפורום כללי של הקיבוץ, ולבסוף הנושא הגיע להנהלה של הקיבוץ הדתי. כולם דנו האם לאפשר לו את הצעד החרגי הזה. בקיבוץ סעד היה ויכוח סוער האם לאפשר לבנו של ר' ידידיה כהן ז"ל, שהיה יהודי נפלא, ללמוד בישיבה תיכונית. גם על זה ניטש מאבק.

"מושג ה'כולל' – לא היה ידוע כלל. רבנים בקיבוצים – הס מלהזכיר, מי חשב על זה בכלל? בינתיים ישיבות ההסדר, והישיבות הדתיות לאומיות בכלל - גדלו מאוד. יש פריחה בישיבות תיכוניות. גם לימוד התורה אצל נשים – עולם אחר לגמרי.

"אל נשכח את שנות השלושים והארבעים, שבהם המציאות הייתה עגומה עוד יותר. כך היה גם בציבור

החרדי. אם בן גוריון היה יודע לאילו ממדים יתפתח עולם התורה – לא היה מסכים לעולם לפטור את בחורי הישיבה החרדיים מהצבא. בציבור הדתי לאומי היו מעט ישיבות תיכוניות שקמו בשנות השלושים. מעבר לזה, מה היה? ישיבת מרכז הרב, שמשכנה היה במקום צר ומצומצם בלב ירושלים. והמעטים שלמדו תורה – רבים חשבו שהם יכבו את האור, שהם הדור האחרון של עולם התורה.

”אני אומר שוב: אני לא מתעלם מכל מה שחסר לנו, שאנו מתפללים שיהיה ומאמינים שיהיה. אבל ודאי שיש עלייה משמעותית. והלוואי שזה ימשיך”.

יש ששואלים: מדוע למרות העלייה הכמותית הגדולה בלימוד התורה, לא צמחו מתוך הישיבות הדתיות לאומיות גדולי תורה בסדר הגודל של הרב שפירא זצ”ל או של הרב יבדל”א?

”ברור שצריך לשאוף לכך שיצאו מהישיבות שלנו אנשים בעלי שיעור קומה. אך אל תחשוב שאנשים בשיעור הקומה של הרב שפירא צצים בישיבות החרדיות כפטריות אחר הגשם. גם שם אין רבים כאלו. כמובן, בציבור שמגדל את בניו למשימה אחת בלבד ומנתק אותם מכל שאר המרחב, יש סבירות גבוהה יותר שיגדלו אנשים בעלי שיעור קומה למדני. אבל הם משלמים מחיר מסוג אחר.

”אחרי הכול, גם מן הישיבות התיכוניות יצאו אנשים בעלי שיעור קומה. קח לדוגמה את הרב יעקב אריאל, שהוא אדם רציני ביותר מבחינת רמתו האישית, הציבורית והלימודית, פוסק בעל שיעור קומה – והוא בוגר ישיבה תיכונית”.

יש היום מגמות רוחניות הרווחות בציבור הדתי לאומי, בעיקר אצל הצעירים בו, שזכו לכינוי “נאו-חסידות”. המגמות הללו מחברות נטייה חסידית עם מגמה אקולוגית, עם התחברות רגשית ולעתים עם בוז מסוים לממסד. איך הרב מתייחס למגמות הללו?

”חלק מהנטיות האלו הן חיוביות. הדאגה לאקולוגיה צריכה להיות חלק מתודעתנו. אנו דואגים לעולמו של הקב”ה. ההתחברות לעולם הרגשי, היא בוודאי מאוד חיובית. עם כל זיקתי לעולם של וולוז’ין, היו דברים שחסרו שם בהקשר הזה, והם שילמו על כך מחיר לא מבוטל.

”השאלה היא מהו סדר העדיפויות, מה נמצא במרכז, ואילו מבטים על עולם לימוד התורה נובעים מכך. נטיות כאלו אפשר למצוא גם בתקופות אחרות ואצל אנשים אחרים. בהקדמת ספר ‘חובת הלבבות’, ספר שדי מקובל בעולם הישיבות, יש נימה של זלזול בלימוד ההלכתי התיאורטי. ר’ חיים מבריסק מתח על ההקדמה הזו ביקורת קטלנית.

"בנטייה שתיארת בשאלתך יש היבט אנטי-אינטלקטואלי. ואת זה אנחנו לא רוצים לעודד. הבעיה היא לא רק במה שיש להם, אלא במה שאין להם. חסרה הערכה מספקת לחשיבות של בנייה אינטלקטואלית ככלל. לא כולם צריכים להסכים עם הרמב"ם שצ'לם אלוקים הוא דעת ותבונה. אבל לא יעלה על דעת שאדם בן תורה, אדם שמכיר את קורותיה ואת תולדותיה של כנסת ישראל, יזלזל בלימוד ובהבנה. זה מצער. מעבר לזה, באופן יותר ספציפי, חסרה הכרה בחשיבות של לימוד התורה במובן המסורתי והשיבתי.

"אני רוצה לקוות שיש מי שמאמץ את הדברים החיוביים, את התוך של הנטיות האלו, ולא את הקליפה. אני רוצה לקוות שגם הציבור הצעיר הזה, וגם אלו שמובילים אותו, יבינו כיצד ניתן לראות את הדברים האלה כמשלימים לתורה וכמוסיפים לה נופך, ולא כמתחרים בה".

איך הרב מתייחס למושג "תורת ארץ ישראל"? ובאופן יותר אישי: האם הרב מרגיש שהלימוד שלו השתנה מאז שעלה לארץ?

"אפתח דווקא בצד האישי. ברמה השורשית, העקרונית והיסודית – לימודי לא השתנה מאז שעליתי לארץ. גדלתי על ברכי תלמידי חכמים; ניסיתי לאמץ לעצמי את דרכם; בזה אני משתדל לדבוק עד היום.

"יש ללא ספק מרכיבים מסוימים שהחשיפה אליהם במציאות הארץ-ישראלית מעמיקה ומעצימה, ובחז"ל פחות מורגשת. לפעמים ההבדל מורגש אפילו כשעוסקים באותו תחום. אני גדלתי על לימוד תנ"ך בבית הוריי. אבל בחז"ל לימוד תנ"ך מתמקד בראש ובראשונה בנביאים אחרונים, על ההיבטים המוסריים, הפילוסופיים והתיאולוגיים שבהם. בארץ, לעומת זאת, יש דגש חזק על נביאים ראשונים; לצערי לא פעם תוך הזנחה יחסית של נביאים אחרונים.

"בחז"ל יש הרבה פחות מודעות לתחום של מצוות התלויות בארץ. פוגשים את הנושא הזה רק לעתים נדירות. בלונדון יש חנות שעליה שלט גדול: 'אנחנו לא מוכרים סחורה ישראלית!' (=כדי להתחמק מ'בעיית' המצוות התלויות בארץ. ח"נ). יש תחומים נוספים שבארץ יש יותר מודעות אליהם, בעיקר בכל הנוגע לחשיבות של מדינה ועצמאות.

"מבחינת תורת ארץ ישראל, זה מושג שאני מבין מהיכן הוא צומח; אך אין לו שורשים כל כך עמוקים ורחבים כמו שאלו שדוגלים בו חושבים. ראיתי חוברת שמעלה על נס את רבנו תם, שדוגל כביכול במושג של תורת ארץ ישראל. זאת משום שבפולמוס עם עמדה מסוימת, רבנו תם מפנה למאמרי חז"ל

המדברים על מעלתה של תורת ארץ ישראל על פני תורת בבל. אך אם היה אדם אחד מהראשונים שהרגיש שתורת הדור נמצאת אצלו בצרפת, ולא בארץ ישראל, זה היה רבנו תם. הוא חשב - וידע - שהוא גדול הדור; זה מתבטא בעמדתו בעניין הפרוזבול ובנושאים אחרים.

"אין למושג 'תורת ארץ ישראל' שורשים עמוקים כל כך. אני מבין שאנשים שחושבים במונחים יותר מיסטיים ויותר מטפיזיים ממני, נוטים יותר לתפישתה זו. אני מרגיש את קדושת ארץ ישראל. אך אם מדברים על תורת ארץ ישראל, אני מעדיף לחסות בצלם של הש"ך, הגר"א, ר' עקיבא איגר, המנחת חינוך, ר' חיים והראב"ד".

בנוגע למדינה וליחסנו אליה, יש כאלה שמזהים היום תחילתו של קרע בין הציבור הדתי לאומי לבין המדינה ומוסדותיה. זאת בין היתר כתוצאה מתהליך ההתנתקות. האם הרב חושב שהחשש הזה ריאלי וקרוב להתממשות?

"אני פחות פסימי מאשר הרבה אנשים אחרים. אני מודע לכך שלא רק שזה עלול להתממש אצל חלק מהציבור, אלא שזה כבר התממש אצל חלקם. השאלה נוגעת לממדים ולהיקף של גישה זו. בשעת ההתנתקות הייתי סבור שאלו שדיברו על סירוב פקודה שגו בהערכת המציאות בשטח. וזה הוכיח את עצמו. הם חשבו שיש להם דיוויזיות ונחישות, ולצבא אין כלום. בסופו של דבר הם התבדו.

"ברור שהיום המצב קצת שונה. ההתנתקות והרגשות שהיא עוררה, הדרך הכושלת שבה הממשלה והמדינה התייחסו לציבור המפונים, וגם אירועי עמונה, כל אלו חיממו את האווירה. היום ברור שמספר אנשים שיסרבו פקודה גדל, וגם מספר האנשים שמנותקים מהמדינה גדל. אך אין לנו מדינה אחרת, ואין לנו ארץ אחרת. אני מאוד רוצה לקוות שאנשים אלו יתעשתו, וגם שאלו שמוליכים אותם שולל יתעשתו. המדינה הזו רחוקה מאוד מלהיות כליל השלמות, אבל צריך לחשוב מהי האלטרנטיבה. המצב בשטח - מבחינת ההזדהות עם המדינה - פחות טוב מכפי שהיה, ופחות טוב מכפי שאני מקווה שיהיה".

לפי תחושתי, גישתו של הרב ליכטנשטיין מציגה עמדה מפוכחת ונדירה בנוגע למדינה. למרות אהדתו למדינת ישראל, אין למצוא בגישתו את הציפיות המופרזות שרבים תלו במדינה; ממילא, אין הוא ממהר להתאכזב ממנה. במשך תקופה ממושכת עמדתו של הרב ליכטנשטיין "נפלה בין הכיסאות": בשביל החרדים הוא היה יותר מדיי ציוני, ובשביל תלמידי הרב קוק הוא היה פחות מדיי ציוני. כיום, לאור החשיבה החדשה של הציונות הדתית על יחסנו למדינה, אני מאמין שרבים מכירים באמת

הבסיסית שבגישתו.

איך הרב מתייחס מבחינה דתית למדינת ישראל של ימינו? האם הרב רואה בה זיקה לתהליך הגאולה,

כמו שרווח בתפישות היונקות מהגותו של הרב קוק; או שהרב מוצא את ערכה הדתי במקום אחר?

"אני לא שייך לאסכולה של הרב קוק בעניין הזה. למרות גדולתו של הרב קוק, אני סבור שראייה היסטורית לא הייתה הצד החזק שלו. מצד שני, אין לי שום בעיה עם 'ראשית צמיחת גאולתנו' כפי שתיאר זאת הרב ישראלי.

"הקמת מדינת ישראל היא מפנה בעל חשיבות אדירה. וזאת למרות כל הפגמים והליקויים, ולמרות כל המאבקים הפנימיים. יש לקוות שאנחנו נמצאים צעד או צעד וחצי קדימה במסלול הזה. האם מעבר לפינה מחכה המלך המשיח? את זה אני עוד לא רואה. אני אמון על דעת הרמב"ם בנושאים האלה. מדובר בתהליך ממושך שדורש הרבה השקעה מצדנו.

"אם אתה שואל אותי האם אני רואה במדינה ישות דתית במובן הזה כמו שאני מתייחס לבית כנסת, קשה לי לנקוט בניסוח כה מרחיק לכת. כשאתה קורא את הדברים שכתבו בשעתו, עם קום המדינה, הרב הרצוג ואחרים, אתה נדהם מן האופטימיות הנאיבית.

"ובכל זאת, המדינה היא מפעל החסד הגדול ביותר של העם היהודי. במדינה נעשה קיבוץ גלויות בהיקף עצום. המדינה והיישוב - כולל אלו שלא מניחים תפילין של רבנו תם וגם לא של רש"י - קיבלו על עצמם משא אדיר. הם קיבלו רבבות פליטים מהשואה; הם קיבלו את יהדות המזרח, שאמנם לא עמדה בסכנה קיומית, אבל עמדה בסכנה רוחנית. תושבי המדינה הקריבו לשם כך קרבנות רציניים. אנחנו מדברים על מדינה שמספר אזרחיה גדל בשישים שנה פי עשרה. איפה אתה מוצא מדינות כאלו?

"חלק גדול מאוד מזה נעשה גם בידי אנשים שאינם שומרי מצוות במידה שהייתי רוצה שיהיו. הם פעלו מתוך תודעה יהודית. הייתה להם מודעות לעם היהודי ולחזונו. התודעה שלהם הייתה יהודית גם עקב התמסרותם לגמילות חסדים, שהיא אחד משלושת היסודות שעליהם העולם עומד. המפעל הזה התאפשר על ידי המדינה.

"חבר שלי, האוחז בהשקפות דומות לשלי, הלך לדבר עם כמה ראשי ישיבה לא ציוניים, והם אמרו לו: על מה אנחנו נאבקים כאן? יבואו הפלשתינאים וישימו דגל פלשתינאי, ואנו נמשיך ללמוד בישיבותינו. זה הבל הבלים. אנשים לא מבינים באיזו מדינה הם חיים.

"ויעוד לא דיברנו על העיסוק בתורה. עיתון 'הארץ' טען (מבחינתו, בחריקת שיניים) שיש במדינה 63,000 אברכים שלומדים תורה.

"כל הדברים הללו מעניקים משמעות דתית למדינה, מבחינת מה שקורה בשטח".

אולי באמת נחזור לנושא לימוד התורה. כחלק מהשינויים המתחוללים היום בציבור הדתי לאומי, יש ערעור על המעמד של לימוד הגמרא המסורתי. מצד אחד יש כאלה שמפחיתים בערך הגמרא; מצד שני יש שמנסים לנתק את הגמרא מדרך הלימוד המסורתית-הישיבתית, ולמשוך את הלימוד לכיוונים אחרים: לימוד רוחני, קיומי, היסטורי או אקדמי. מה דעת הרב על הגישות הללו?

הרב צוחק: "אתה יודע טוב מאוד מה דעתי".

אבל קוראי עולם קטן אינם יודעים.

הרב התרצה: "יש פן רוחני בלימוד גמרא. זו חוויה רוחנית. אבל במרכז הגמרא עומד מה שנמצא גם במרכז התורה. מה עומד במרכז התורה? כשעומדים להיכנס לארץ ישראל, משה רבנו נושא נאום ארוך, המופיע בספר דברים. יש בנאומו היסטוריה, רוחניות ועוד. אך הפתיחה לנאום, כפי שהבין הרמב"ן, היא: 'ראה לימדתי אתכם חוקים ומשפטים, כאשר ציווני ה' אלוהי' (דברים ד', ה).

"זה לב לבה של הגמרא – חוקים ומשפטים. יש דרכים שונות להבין וללמוד את חוקי ה'. אך יש עקרונות מסוימים שעליהם איננו יכולים לוותר. ראשית – עבודה לעומק. אנחנו מתפללים מדי יום: 'ותן בלבנו להבין ולהשכיל', ומשם עוברים לרשימה, שכל פריט שמוזכר בה הוא בדמנו ובנפשנו. אך הפתיח הוא 'להבין ולהשכיל' – והכוונה היא להבנת חוקים ומשפטים.

"זה יסוד מרכזי בתודעה היהודית. יש הרבה פנים לשכינה. אך בראש ובראשונה היהודי מתייחס לקב"ה כמצווה, כשהוא עצמו מצווה. יש גם היבטים אחרים. אנו מכירים את ה' כצורנו וכגואלנו לא פחות מאשר הנוצרים. אך הנוצרי אינו רואה חוקים ומשפטים, אלא רק את הגואל והפודה. יהודי חי בראש ובראשונה כמצווה. זה מה שמצוי בגמרא.

"אנחנו מאוד מעוניינים שחווית לימוד הגמרא לא תהיה צחיחה, חוויה קוגניטיבית גרידא. שתהיה חוויה רוחנית, חוויה דתית. זה מה שאמור למלא אותנו, להמריץ אותנו להגיע ללימוד. זה נותן גם טון מסוים ללימוד. מי שלא רגיל לבית מדרש, נכנס ונדהם מעצמת הרעש וההתלהבות.

"לפני כמה שנים, קרדינלים קתולים ביקרו בבית המדרש של ישיבה-יוניברסיטי בניו-יורק. הם יצאו מגדרם: איזו התלהבות! הם שאלו: למה אצלנו זה חסר? זו הדאגה שלהם ולא שלי. אך מה שקורה בבית המדרש שלנו הוא כן הדאגה שלי.

"לימוד הגמרא צריך להיות לימוד שבו האדם מזדהה עם הקב"ה כמצווה, עם חכמי ישראל כאמונים

וכמפקדים על מערכת הציווי. אדם צריך ללמוד בשאיפה להבין את החוקים ואת המשפטים, תוך כדי שהוא חווה את המצווה שעומד מאחוריהם. אבל צורת הלימוד היא הבנת החוקים והמשפטים. יש דרכים מסוימות ללמוד חוקים ומשפטים. לא כל דבר שמוצא חן בעיני האדם אפשר לדחוס לתוך הלימוד הזה.

"בימים אלו התקיים אירוע, שכותרתו הייתה: 'לעשות מהתפילות תורות ומהתורות תפילות'. משהו הראה לי שהרב קוק מתח ביקורת על גישה זו, והוא צדק לחלוטין. תורה ותפילה – שתייהן מיועדות לבנייה רוחנית של אדם כעובד ה'. אך 'זמן תפילה לחוד, וזמן תורה לחוד' (ברכות י ע"א). ערבוביה מוגזמת בין שתייהן, תשמוט את הקרקע במידה מסוימת מתחת לתורה, שתהיה חסרה לה משמעת עצמית קוגניטיבית; ובמידה מסוימת, זה מכניס גם בלבול בתוך התפילה. חז"ל דרשו בספרי על הפסוק 'בכל לבבכם ובכל נפשכם': 'ולעבדו בכל לבבכם' - זו תפילה; וכן: 'ולעבדו' - זה תלמוד. שניהם עבודה שבלב; אבל עבודה בצורות שונות, ואל לנו לבלבל ביניהם".

הרב ליכטנשטיין הוא חתנו ותלמידו המובהק של הרב יוסף דב סולובייצ'יק. ניצלתי את ההזדמנות כדי לשאול אותו גם על מורו ורבו הדגול.

הרב הוא ממשיך דרכו המובהק של הרב סולובייצ'יק. לדעת הרב, איזו תרומה סגולית יכולה הגותו של הרב סולובייצ'יק להרים לציבור הדתי לאומי בישראל של ימינו?

"התרומה הזו יכולה להיות רבגונית. ברמה אחת – חשיפה לעומק ולהיקף של משנת הרב (= סולובייצ'יק), ועל ידי כך רכישת כלים חדשים. מתוך הגותו של הרב, אדם מכיר מקורות וטקסטים מעולם הקודש ומעולם החול, וגם רוכש כלים להתמודד עם המקורות הללו.

"שנית, יש בהגותו תרומה מסוימת מבחינת השאלה אילו נושאים נידונים. גם הרב קוק וגם הרב סולובייצ'יק עסקו בפרט וגם בכלל. אבל לא באותו מינון ולא באותם הדגשים. אצל הרב קוק ודאי שיש הערכה לאישיותו של הפרט, אבל בגדול, מה שחלחל לתודעה הציבורית הוא הראייה הכלל-ישראלית, ההיסטורית, המטא-היסטורית. אצל הרב המצב הוא הפוך. הוא הכיר במלוא המשמעות של הכלל, אך ראה עצמו כממשיך דרכו של הרמב"ם בהקשר הזה. בנקודה זו אין הבדל בין הרמב"ם למסילת ישרים. אצל הרב יש דגש על בנייה רוחנית, וזאת בשני מובנים: רוחניות לעומת חומריות, וכן רוחנית במובן של רוח הפרט.

"יש גם נקודה נוספת הבוקעת ועולה ממשנתו של הרב: המורכבות של האדם, המורכבות של החיים,

המורכבות של היחסים שבין אדם לחברו ושבין אדם למקום. אין ראייה פשטנית. זה נוגע לפעמים גם לשאלות בדבר קריאת המצב החברתי או ההיסטורי.

"פעם הייתה תחושה בציבור שלנו שדברי הרב קוק הם תורה מסיני, ובפריפריה יש עוד כמה הוגים, ביניהם הרב סולובייצ'יק. אני שומע מאנשים בשטח שהיום רבים רואים את הדברים אחרת. הם מבינים זאת דווקא מתוך מציאות חיים יותר קשה ומורכבת. המשנה של הרב ז"ל פחות מלאה בתרועות ניצחון, ויש בה יותר נכונות להכיר בפן הטרגי שבחיים, גם בטרגדיה האישית של אדם באשר הוא אדם ויהודי באשר הוא יהודי, וגם בממד החברתי והלאומי. אנשים היום מבינים עד כמה גישתו של הרב יכולה להוסיף ולהעשיר. וזאת בלי לוותר על הרב קוק".

שאלה לסיום: איזו ברכה הרב היה רוצה לאחל לקראת שנת תשס"ט למדינת ישראל ולעם ישראל?
"אתה מציג אותי כמברך הלאומי", נתחייך הרב, "או כאדם שבידו התבונה והעומק לדעת בדיוק מה נחוץ. אם בכל זאת צריך לנקוט בברכה אחת, אומר בתמצית: שימלא ה' כל משאלות לבנו לטובה".
אמן.